

Nunzio Ruggiero

»Častite največjega pesnika«.
Stoletnica iz leta 1921 kot *prehod* in kot *bojno polje*

Bojišče praznovanj

Ponoven sistematičen način ovrednotenja prepleta geografskih in zgodovinskih okoliščin, ki so oblikovale obeleženje Dantejeve stoletnice leta 1921, tako kot so si ga takrat zamislile delegacije mest, ki so bila zadolžena za izvedbo uradnih proslav, in kot se je stoletnica na koncu dejansko odvila v takratnih povojnih razmerah, bi prinesel nov premislek o pesniku in recepcije njegove poezije še zlasti v Italiji. Kontekst in okoliščine – dve zakonitosti, ki obvladujeta tok dogodkov – so sproti (pre)usmerjali izid omenjene obletnice in kot takšne jih je treba analizirati večplastno, upoštevaje različne faze in različne ravni počastitvenega dogajanja. V italijanskem primeru so se iz posameznih akterjev, ki so bili med seboj v dialoškem pa tudi konfliktnem odnosu in ki so zarisovali »polje« obeležnja stoletnice – liberalci, nacionalisti, katoliki, socialisti, fašisti in druge bolj spremenljive in fluidne politične koalicije – oblikovale koalicije, ki so na prehodu iz prvega desetletja v dvajseta leta preteklega stoletja bile v sebi zelo artikulirane. V tem oziru posebnost časovnega okvira stoletnice vabi h križanju elementov Bourdieujeve relacijske sociologije s historiografskim pojmovanjem »prehoda«, v Koselleckovem smislu, ki se v našem primeru nanaša na *krizo* obdobja neposredno po vojni, kar nam omogoča, da opazujemo splet dejavnikov in pojavov, kot so se zgodili.¹

Znotraj tako zapletenega konteksta je že prvi podatek, s katerim se sooča kulturni zgodovinar, neposredno političen: različna branja *Komedije* ter z njo povezane možnosti rab in zlorab Dantejevega mita se izmenjujejo in prekrivajo v ključnem prehodu Italije iz obdobja Giolittija v obdobje fašizma. Na predvečer pohoda na Rim se je obeleženje šeste stoletnice Dantejeve smrti odvijalo v času izgube verodostojnosti

1 Pierre Bourdieu, *Sistema, habitus, campo. Sociologia generale*, vol. 2, prev. in ur. Ciro Pizzo, Milano-Udine 2009: Mimesis, 131–157; Reinhart Koselleck, *Futuro Passato. Per una semantica dei tempi storici*, Bologna 2007: Clueb, 276 [slovenska različica: Reinhart Koselleck, *Pretekla prihodnost: prispevki k semantiki zgodovinskih časov*, prev. Igor Kramerger, Ljubljana 1999: Studia humanitatis, 276.

liberalnega režima, ki je bila v globoki krizi, in prizadevanja za oblast pri akterjih in skupinah, ki so izvajale vedno večji pritisk, a jim še ni uspelo prevzeti države, so bila očitna.

Zato je bil na zemljevidu osrednje Italije, ki je za geografijo stoletnice bistvena, v trojici mest, ki so bila zadolžena za nacionalne proslave, brez dvoma najpomembnejši Rim. Natančneje: to je četrt Trastevere, kjer je 21. septembra 1921 Corrado Ricci imel »zelo odmeven govor« v prisotnosti treh županov na slovesnosti ob preimenovanju palače Anguillara v Dantejevo hišo – ustanovo, katere pokroviteljica je bila kraljica Margareta, Sidney Sonnino pa jo je zasnoval kot največji center za proučevanje in promoviranje *Komedije* na svetu.²

V obdobju tik pred vojno so se dantisti iz Firenc in Ravenne zbrali v Rimu, vsak v skladu s svojimi cilji in programi, da bi se pogovorili z mestnimi oblastmi – prvi z Ministrstvom za izobraževanje glede financiranja »kritične izdaje Dantejevih del, ki jo je ob šesti stoletnici pesnikove smrti začela pripravljati Italijanska Dantejeva družba« s sprejetjem posebnega zakona, in drugi za pridobitev dovoljenja za tisk s strani Vatikana, da bi ravenski odbor lahko izdal ilustrirani dvo-mesečnik *VI. Dantejeva stoletnica*, katerega namen je bil »v okviru posebne pobude med katoličani spodbujati praznovanje šestoletnice smrti Danteja Alighierija« s pobiranjem naročnin za obnovo krajev, povezanih z Dantejem.³

Za uvodni razmislek o strategijah kulturne politike, ki jih je spodbudila stoletnica, se je treba vrniti k vzporednim pobudam organizatorjev praznovanj v Firencah in Ravenni:⁴ na eni strani »državne« počastitve Danteja, ki jih je podpirala nacionalna in nacionalistična fronta filologov zgodovinske šole, legitimnega dediča intelektualne tradicije, ki je leta 1865 spodbudila slovesne florentinske proslave; na drugi strani nove katoliške počastitve pesnika, kot so jih spodbujale cerkvene oblasti, ki so strnile vrste v času živahnih razprav o odnosih med državo in Cerkvijo. V tem kontekstu so, kot bo razvidno iz nadaljevanja, pomenljivi prvi članki Francesca Ruffinija v *Corriere della*

2 Luigi De Gregori, »La Torre Anguillara e la casa di Dante«, *Bollettino dell'Istituto di Archeologia e Storia dell' Arte*, II (1928): 111–116.

3 Gabriella Di Paola Dollorenzo, »Il sesto centenario dantesco (Bollettino del comitato cattolico per l'omaggio a Dante Alighieri): riflessione morale ed esperienza estetica«, *Rivista di letteratura italiana* XXIII, 1–2 (2005): 221–223.

4 Luigi Scorrano, »La Società Dantesca Italiana e la Casa di Dante in Roma«, *Ottocento* XVIII, (1994): 61–71.

Sera iz 1913, tistega leta, ko so se kazali učinki Gentilonijevega pakta na prve državne volitve s splošno moško volilno pravico.⁵

Pri nekaterih vidikih je bilo opazno zblíževanje, pri drugih pa tekmovanje, ki se je na področju varovanja umetniške dediščine in sakralnih objektov oblikovalo med véliko vojno, ko je Ricci, generalni direktor za starine in likovno umetnost, v soglasju z Ugom Ojettijem, predsednikom komisije pri Vrhovnem poveljstvu za zaščito spomenikov in umetniških del,⁶ koordiniral delo pri varovanju krajev, ki so bili ogroženi zaradi bombardiranja. Kot duhovnik pa se je monsinjor Celso Costantini trudil pri nastajanju ustanove *Pomoč cerkvam, ki jih je uničila vojna*, ki jo je odobril papež, predsedoval pa ji je beneški patriarh Pietro La Fontaine.⁷

Tu je bil še pesnik Sem Benelli, ki si je malo prej prislužil mesto v parlamentu s svojimi podvigi hiperaktivnega prvaka nacionalizma na vzhodni meji; privolil je, da bo deloval kot predstavnik filologov, zbranih v Dantejevem društvu [Società Dantesca], in obenem članov florentinskega odbora, ki mu je predsedoval Isidoro Del Lungo. Memorandum z dne 4. maja 1920 je ministru Torreju uradno predstavil prošnjo za financiranje v višini treh milijonov lir, potrebnih za izvedbo velikanskega programa praznovanj, ki naj bi potekala v obdobju petih mesecev, od maja do septembra 1921. Poleg tradicionalnih *Lecturae Dantis*, ki naj bi se vsak dan recitirale v cerkvi Orsanmichele in ki naj bi za to priložnost prevzela »ime in videz svetišča v Dantejevo slavo«, naj bi se zvrstile fotografske in slikarske razstave, odkritja spomenikov, predstavitve knjig, koncerti, gledališke predstave in duhovne igre, športna tekmovanja, turistična potovanja in vodeni ogledi, predavanja največjih sodobnih tujih pisateljev in uradni sprejemi najpomembnejših državnih voditeljev – vse to ob plapolanju zastav in zvonjenju zvonov, ki naj bi »na starodaven način zvonili v vseh zvonikih ob najbolj primernih in slovesnih trenutkih«.⁸ Za organizatorje je takšen program upravičil zapleteno strukturo slavnostnega »aparata« z

5 Prim. Francesco Margiotta Broglio, ur., *Diritti delle coscienze e difesa delle libert : Ruffini, Albertini e il Corriere 1912–1925*, Milano 2011: Fondazione Corriere della Sera, 113–138.

6 Ugo Ojetti, *I monumenti italiani e la guerra, a cura dell'Ufficio speciale del Ministero della Marina*, Milano 1917: Alfieri & Lacroix.

7 Prim. Gian Paolo Treccani, *Monumenti e centri storici nella stagione della Grande guerra*, Milano 2015: Franco Angeli, 188–199.

8 Prim. Nunzio Ruggiero, »Croce e il centenario dantesco del 1921«, *Antichi Moderni. Gli apporti medievali e rinascimentali all'identità culturale del Novecento italiano* (2015): 36–39.

nizom »odborov« in »komisij«, ki jih je bilo treba postaviti glede na konkretne zahteve različnih »vrst praznovanj«:

Da bi uresničili tako obsežen program, so se pobudniki, ki jim je predsedoval Kraljevi komisar občine Firenze, večkrat sestali v Palazzo Vecchio.

Na svojih srečanjih so se dogovorili:

- »Da bodo ustanovili toliko *izvršnih komisij*, kolikor je vrst praznovanj in počastitev, ki jih je treba organizirati;
- da bodo ustanovili *Komisijo za preskrbo in nastanitve*;
- da bodo ustanovili *Komisijo za sprejem uglednih gostov*;
- da bodo ustanovili *Izvršni odbor*, ki ga bodo sestavljali pobudniki in predsedniki različnih komisij;
- da bo *Izvršni odbor* imel vodstvene in upravne pristojnosti.
- da se bo na zahtevo Vaše ekscelence lahko navedlo imena vseh članov komisij.«⁹

Kot je znano, je novi minister Benedetto Croce, ki ga je Giolitti povabil v vladno ekipo, po padcu Nittijeve vlade zaradi zakonskega dekreta o podražitvi kruha sredstva za florentinski odbor najprej zavrnil, nato pa drastično zmanjšal, kar je sprožilo proteste nacionalistov in povzročilo odstop Del Lunga. Med novinarji, ki so podžigali polemike v tisku, je bil v prvi vrsti vplivni kolumnist Ojetti, ki je v kolumnah časopisa *Corriere della Sera* večkrat javno kritiziral Crocejevo zavrnitev.¹⁰ Kompromis je bil dosežen, ko je vlada florentinskemu odboru dodelila vsoto, ki je znašala nekaj manj kot polovico načrtovanega zneska.¹¹ Tako se je 5. junija 1921 tudi Ojetti v Firencah lahko pridružil ogromnemu slavlju ljudstva, ki je bilo pripravljeno, da sprejme svojega ponovno oživljenega Danteja:

»Poklon zastav, okrašenih z zlatimi medaljami, Danteju. Zjutraj sprevod v parku Cascine. Popoldne procesija od Palazzo

⁹ Ibid., 39.

¹⁰ Prim. različne članke Uga Ojettija, ki so bili objavljeni v *Corriere della Sera* poleti 1920, tistega z dne 7. avgusta, citiranega v natančnem komentarju C. Bertonija o *Carteggio Croce-Ricci*, cit., 462.

¹¹ Prim. Emanuela Bufacchi, »La filologia dantesca contro Croce. Tra metodo e polemos«, v: *Pro e contro Dante. Il futuro della poesia*, ur. Emma Giammattei, Roma 2021: Istituto della Enciclopedia Italiana, 121–198.

Vecchio do kipa na trgu Santa Croce, v ozadju rdeča lilija. Nizko oblačno nebo. Dušiča sopara. Vrhunski spektakel. Vse ulice tlakovane, polne množice ljudi. In cvetje na zastavah. Takšne slovesnosti imajo večji učinek na ljudi kot tisoč volilnih govorov. Ko se je rdeča lilija na belem polju izrisala ob rjavih kamnih Bargella (prihajali smo z ulice Via del Proconsolo in zavili na Via Ghibellina), temnejših in enoličnejših na ta temen in brezsončen dan, se je zdelo, kot da so stoletja padla. In da nas Dante čaka, živ. Ampak pojdi in razloži to Benedettu Croceju, takšno čustvo.«¹²

Katoličani se maščujejo

V Ravenni so medtem veliki manevri katoličanov in fašistov, ki so imeli vsak svoje metode in cilje, vplivali na življenje mesta v Dantejevem območju, pri čemer so jih spodbujali različni pritiski znotraj cerkvenih oblasti, ki jih je podpiral Sveti sedež, ter demonstrativne akcije črnosrajčnikov. Okoli Dantejevega groba, ki je bil pravi epicenter slavnostnega dogajanja, je slovesnost imela svoje posebne značilnosti. Kot bomo lahko videli, je napad Balbovih skvadrstov na zadnji dan Dantejevega leta predstavljal pomembno epizodo tudi z gledišča semiotike mestne krajine, in sicer zaradi dinamik, do katerih so privedli spopadi med akterji in kulturami, ki so delovali v povojnem času.

Notranji spopad v stranki, do katerega je na predvečer praznika prišlo med bolonjskim agrarnim in milanskim urbanim fašizmom, je privedel do odločitve, o kateri sta se strinjala Grandi in Balbo, tj. do akcije preloma, spričo katerega naj bi bilo narodu poslano konkretno sporočilo. Shod, načrtovan brez odobritve Mussolinija, ki si je takrat prizadeval za umiritev razmer v državi, je skušal ohraniti visoko napetost spora s socialisti in z anarhisti. Pri tem naj bi se kot protiutež ducejevemu prestižu v vsej svoji moči izkazal reški D'Annunzio, z bučno akcijo, ki bi se skladala z geslom: *Luč prihaja iz Gardoneja*.¹³

Fašistično napredovanje na emilijanskem in romanjolskem podeželju je spodbudilo skvadrste, da so si, čeprav ne povsem brez iskanja

12 Ugo Ojetti, *I taccuini. 1914-1943*, predgovor in ur. Bruno Pischetta, Torino 2019: Arago, 39.

13 Nazario Sauro Onofri, *I giornali bolognesi nel ventennio fascista*, Bologna 1972: Tipografia Moderna, 142- 146.

ljudskega konsenza prek trdno zasidranih simbolov, izposodili Dantejeve besede, da bi se uprli rdeči prevladi nad Ravenna, do katere je prišlo v zadnjih desetletjih 19. in prvih desetletjih 20. stoletja. Ravno v t. i. Dantejevem območju Ravenne je Riccija in njegovo ženo prese-netila vstajniška epizoda, ki se je zgodila pred vojno: najbolj uporniški socialisti in republikanci so ju prisilili, da sta se za pet dni zabarikadira-la v Hotelu Byron in »živela skoraj v temi, ker so bile električne žice pretrgane in plinske cevi razbite«. Glede vandalskih dejanj je Ricci s posebnim razočaranjem poročal zlasti o tistih na glavnem oltarju cerkve S. Maria del Suffragio, »opustošeni« zaradi »agitatorjev«, in zapisal zaporedje nemirov, ki so se začeli 9. junija 1913, v obliki zapisa, ki je spominjal na časopisna poročila.¹⁴

Na drugi strani se je povojno katoliško dantejevstvo razvijalo v skladu z dvojno dinamiko. Kratkoročno je pomenilo učinkovito pove-zovanje cerkvenih hierarhij s posvetnimi institucijami, ki se je uresni-čilo v kratkem, a intenzivnem obdobju med zatonom liberalne države in začetkom fašističnega režima. Po drugi strani pa je dolgoročno po-tekalo v smeri sekularizacije cerkvenega sistema v smeri previdnega, a postopnega odpiranja množičnim medijem, prilagojenega potrebam in pojavom ljudske vere v novem stoletju. Takšna preiščljena mobili-zacija je seveda vključevala skrajno dosledno sklicevanje na Dantejev lik in delo, ki sta ju katoliška teologija in njene srednjeveške ustanove imele za svoja.

V tem smislu je pomembno, da so različni načini delovanja na terenu našli sintezo v Mussolinijevi urbanistični politiki, ki je bila sposobna s kameleonsko metodo absorbirati konservativne težnje liberalcev, zahteve katoličanov po vključitvi in participaciji ter celo agresivni in uničevalni vzgib Rečanov. V slednjem primeru je gesti poklona na Dantejevemu grobu, ki so ga ravno tedaj obnovili katoličani, v sodelovanju z liberalci, sledil milostni strel, ki je bil zadan sedežem zadrug in katerega cilj je bil odvzeti še več prostora socialistom, kar se je končalo z nasiljem in uničevanjem. Vrhunec vojaških akcij je bil požig palače Rasponi leta 1922 v središču Dantejevega območja, kjer je bil tudi sedež odbora za šestoletnico. Za nameček je režim v tridesetih letih prejšnjega stoletja stavbo, ki je bila simbol ravenskega socializma, nadomestil s palačo v novoveškem slogu, ki je Dantejev

¹⁴ Prim. *Carteggio Croce-Ricci*, 410.

kraj osmislila v smislu fašistične krajine.¹⁵

Katoliški odbor, ki ga je leta 1914 ustanovil don Mesini, je dobil nov zalet z epohalno tranzicijo, ki jo je prinesla velika vojna. Ta je močno prispevala k utrjevanju partnerstva med Kraljevino Italijo in Svetim sedežem in spodbudila stabilne in redne stike med organi pristojnih organov za varstvo dediščine na obeh straneh. Zato je bila splošna mobilizacija katoličanov v korist Ravennskega odbora očitna že od prvih številkk revije, sodeč po podpori, ki so jo izrekli vodilni intelektualci – od frančiškana Gemellija, ki je na čelu skupine neo-sholastikov iz Lombardije razpisal mednarodni natečaj, »da bi tudi na študijskem področju dostojno obeležili spominski datum smrti velikega Firenčana«, do natečaja, namenjenega »razlagi filozofskih in teoloških doktrin Danteja Alighierija na osnovi njihovih virov«, za katerega je v reviji *Civiltà Cattolica* dal pobudo ugledni poznavalec Danteja, jezuit Giovanni Busnelli.¹⁶

S svoje strani je ravensko pobudo podprl kardinal iz Pise Pietro Maffi kot avtoritativni zagovornik »obrambe ortodoksne katoliškega Danteja v ostrem nasprotju z Dantejem risorgimenta«, o čemer priča Tavonijev pregled njegove dantistične knjižnice.¹⁷ Ni naključje, da se postopno preseganje takšne hipoteke risorgimenta odraža v Pascolijevem dantejevstvu, ki je vodilo – kot je opazil Sberlati – do »dokončnega nepriznavanja shem, ki jih je podpiralo dantejevstvo devetnajstega stoletja«. ¹⁸ Ni naključje, da je bil ena od vodilnih osebnosti liberalnega katolicizma na začetku 20. stoletja piarist Luigi Pietrobono, profesor književnosti in ravnatelj ustanove Collegio Nazareno v Rimu, ki ga je Barbi cenil kot »najboljšega in najbolj preudarnega Pascolijevega privrženca«. ¹⁹ Pietrobono je bil odličen organizator rimskih *Lecturae*

15 Erminio M. Ferrucci, *Il Palazzo della Provincia di Ravenna. Suggestioni di un percorso d'architettura*, ur. Gabriele Albonetti, Ravenna 1997: Longo.

16 Prim. *Scritti vari pubblicati in occasione del Sesto centenario della morte di Dante Alighieri, per cura della Rivista di filosofia neoscolastica e della rivista Scuola cattolica*, Milano 1921: Vita e Pensiero.

17 Mirko Tavoni, »Dantismo cattolico fra Otto e Novecento nella Biblioteca del Cardinale Pietro Maffi«, v: *Pietro Maffi Arcivescovo di Pisa (1903–1931)*, ur. G. Rossetti et al., Pisa 2012: Pisa University Press, 199–209.

18 Francesco Sberlati, *Filologia e identità nazionale. Una tradizione per l'Italia unita (1840–1940)*, Palermo 2011: Sellerio, 247.

19 Prim. Aldo Vallone, *La critica dantesca nel Novecento*, Firenze 1976: Olschki, 341–378.

Dantis in strateški povezovalac med florentinskimi filologi iz Società Dantesca Italiana ter visokimi predstavniki cerkvene in posvetne oblasti v prestolnici. Obenem je bil pobudnik zgoraj omenjenega zakona.²⁰

Če se vrnemo k dogajanjem v katoliško-nacionalistični Toskani, naj med ideološkimi vrenji, ki so spodbujala sintezo med nacionalizmom in katolicizmom, na katero je upal Alfredo Rocco na predvečer vélike vojne, omenimo asketsko in agresivno podporo D'Annunziju pri urednikih časopisa *Hermes*, kot je razvidno iz članka *Profeti della stirpe* Maurizia Taddeija iz leta 1904: »Dante v tišini srednjega veka, po titanskih opustošenjih barbarov, slavi cesarsko idejo, potem ko je bilo rimsko cesarstvo razbito, in kaže na kontinuiteto italskega ljudstva, ki ga niso premagali nemški plačanci in ki se je še vedno združevalo okoli papeških poglavarjev za obrambo njegove nacionalne veličine«.

Prispevek je navdihnil D'Annunzijev *Canto augurale per nazione eletta*, vključen v pesniško zbirko priložnostnih hvalnic, kot je bila *Elettra*.²¹

Zavezništvo med nacionalisti in katoličani je spremljal pozorni opazovalec vatikanske politike Francesco Ruffini, ki je v Albertinijevem časopisu *Corriere della Sera* v povezavi z Dantejem objavil nekaj člankov o odnosih med cerkvijo in državo. V članku o nanovo zastavljenih odnosih med »tema dvema novima silama, ki si nista več diametralno nasprotni«, je Ruffini ponovno načel temo o jasni ločitvi

20 Pietrobonov aktivizem se odraža v pismih G. Sorela, naslovljenih B. Croceju: »Mi sembra che i cattolici abusino un po', pretendendo di sfruttare a loro profitto la gloria di Dante«. V Georges Sorel, *Lettere a Benedetto Croce*, ur. Salvatore Onufrio, Bari 1980: De Donato, 29 (pismo z dne 25. marca 1921). Gre za omembo Dantejeve spominske slovesnosti, ki jo je 19. marca 1921 v Palermu pred kardinalom Lualdijem organiziral Luigi Pietrobono in ki se je v celoti osredotočala na Beatrice kot »razodeto Resnico«.

21 Maurizio Taddei, »I profeti della stirpe« [1904], v: *La cultura italiana del '900 attraverso le riviste: »Leonardo«, »Hermes«, »Il Regno«*, ur. Delia Castelnuovo Frigessi, Torino 1977: Einaudi, 117–127, 380–392, 387–388. O recepciji Danteja v zelo vitalnem kulturnem kontekstu Firenc med 19. in 20. stoletjem prim. Lanfranco Caretti, »Dantismo fiorentino« [1968], v: *Antichi e moderni. Studi di letteratura italiana*, ur. L. Caretti, Torino 1976: Einaudi, 297–312, in Gino Tellini, »Aspetti della cultura letteraria a Firenze nel secondo Ottocento«, v: *Studi di letteratura italiana in onore di Francesco Mattesini*, ur. E. Elli in G. Langella, Milano 2000: Vita e Pensiero, 257–303, ponatis v Gino Tellini, *Filologia e storiografia. Da Tasso al Novecento*, Roma 2002: Edizioni di Storia e Letteratura, 271–320.

posvetne in duhovne oblasti v *Monarhiji*, da bi se zoperstavil dvoumnim in kompromisnim rešitvam:

»Odpovejmo se iskanju, ali lahko italijanska država zaradi navidezne lepote neke teorije zapusti pot, po kateri stopa že petdeset let in ki ji jo je prvi pokazal tisti Dante, čigar šeststoletnemu spominu se je tako veličastno poklonila tudi sama cerkev in ki je v svojem velikem delu *Monarhija* trdil, da je dolžnost obeh oblasti, da ostajata vsaka na svojem naravnem področju delovanja, civilna na posvetnem in cerkvena na duhovnem, brez možnosti nadvlade ali medsebojnega vmešavanja druga v drugo, predvsem pa brez kakršne koli možnosti, da bi rimski papež imel posvetno moč.«²²

Nekaj mesecev pozneje je Ruffini pri torinski Kraljevi akademiji znanosti objavil zapis z naslovom *Dante e il protervo decretalista innominato* (*Dante in predrzni neimenovani dekretalist*), v katerem je s pomočjo stroge filološke raziskave o Matteu d'Acquasparti – med sodno prakso in srednjeveško politiko – ponovno analiziral polemiko proti posvetni in sekularizirani duhovščini.²³ Slavní umbrijski teolog, zaveznik in spremljevalec Bonifacija VIII., ki ga je Dante uvrstil med odgovorne za moralno dekadenco frančiškanstva, je Ruffinija spodbudil k angažiranju na zelo aktualnem področju zgodovinsko-religioznih študij v ključni fazi odnosov med cerkvijo in državo.

Po drugi strani pa je bilo rečeno, da je treba Dantejevo stoletnico leta 1921 razumeti kot stoletnico prehoda in uvajanja v velika frančiškanska praznovanja leta 1926, ki naj bi okrepila ljudski konsenz za podpis konkordata. V tem smislu je treba dejavnosti obnove in preureditve zgodovinsko-umetniške dediščine Assisija ob sedmi stoletnici smrti svetega Frančiška razumeti »zaradu njihove eksemplarične vrednosti same, zaradu ogromnega učinka na skupnost vernikov in zaradi ozkega časovnega okvira, v katerem so bile izvedene«, kot dejanje dolgega dometa, ki naj bi se nadaljevalo daleč prek obdobja fašizma.²⁴

22 Francesco Ruffini, »Italia e Vaticano: la pregiudiziale, Corriere della Sera, 7. settembre 1921«, v: *Diritti delle coscienze e difesa delle libertà: Ruffini, Albertini e il «Corriere» 1912–1925*, ur. F. M. Broglio, Milano 2011: Fondazione Corriere della sera, 157–167, 162.

23 Francesco Ruffini, »Dante e il protervo decretalista innominato«, v: *Memorie della Reale Accademia delle scienze di Torino, s. II., t. LXVI*, Torino 1922: Dalla stamperia reale.

24 Prim. Giovanna Capitelli, »Arte e restauri nell'Italia francescana del centenario (1926)«, v: *San Francesco d'Italia: Santità e identità nazionale*, ur. T. Calì in R.

D'Annunzиеvo jurišno dantejevstvo

V današnji recepciji po koncu dvajsetega stoletja je lik D'Annunzia v njegovem najbolj pustolovskem obdobju zaznamovan z določeno mero farse, kar nas spodbuja k podcenjevanju mita, ki je tako bogato utemeljen v njegovem opusu, v njegovem pisanju. Zato nas poglobljena analiza D'Annunzijevega specifičnega dantejevstva, simptomatičnega za razkorak med umetnostjo in življenjem, ki ga je po Raimondiju raziskoval Paolo Valesio, napeljuje k obravnavi reške izkušnje v znamenju tistega tragičnega občutenja časa, ki ga od *Alcyone* do *Notturna* lahko zlahka opazujemo prek polarnosti Dante/D'Annunzio.²⁵

Zgodovinski položaj, ki ga je njegov prvi veliki ekseget Benedetto Croce prepoznal že zgodaj, ko je v *Zgodovini Italije* opazil prvo priložnost za fašizem v ločitvi besed od stvari, kot jo je spodbujal »Immaginifico«, ki se je zdaj vse bolj nagibal k dejanjem, k uprizarjanju »življenja kot umetniškega dela«. ²⁶ V zapiskih carduccijskega Floriana De Secola v zasebnem pogovoru s filozofom leta 1928 lahko zapazimo poveden odlomek o izgubi D'Annunzijeve avre, ki se od Gardoneja še vedno »razplamteva v praktičnem življenju«. Novinarju, ki ga je vprašal po razlogih za ta pojav, je Croce odgovoril s protivprašanjem, in sicer z D'Annunzijevo pojavo, kakršno je spodbujal tisk in ki je oddajala zadnje žarke že skoraj usahlega vitalizma: »Kdo lahko reče, da mnoge stvari, ki jih vidimo, niso glasovi popolnoma mrtvega sveta, katerega zadnjim preživelim vibracijam smo priča?«²⁷

Medtem je praktično dannunzijevo, ki so ga skvadristi še dodatno razvrednotili in ga je Renzo De Felice opisal v njegovih konstitutivnih elementih, sledilo ciljem, ki so si jih fašisti občasno zastavljali, da bi na predvečer pohoda na Rim pridobili nove možnosti za konsenz. Duh zavzetja Reke je tako fašistom zagotovil, da so zlahka upo-

Rusconi, Roma 2011: Viella, 143.

25 Paolo Valesio, »Dante e d'Annunzio, D'Annunzio a Yale, Atti del Convegno (Yale University 26–29 March 1988)«, *Quaderni dannunziani* 3–4, (1988). [Angl. različica: Paolo Valesio, *Gabriele D'Annunzio: The Dark Flame*, prev. Marilyn Migiel, New Haven & London 1992: Yale University Press].

26 Prim. zgoraj, poglavje I.

27 Odlomek iz Del Secolovih beležnic s pogovorom, cit. V: Emma Giammattei, »Carduccianesimo a Napoli. Floriano Del Secolo«, v: *Il Romanzo di Napoli, Geografia e storia della letteratura nel XIX e XX secolo*, ur. E. Giammattei, Napoli 2017: Guida, 366–367.

rabili D'Annunzijeve mit z naslovom *Dantes Adriacus*, ki ga je ilustriral De Carolis. Ta duh, ki se je napajal iz »nadčloveškega« vzgiba, katerega teorijo je razvijal v dveletnem neapeljskem obdobju, in iz dantejevske vznesene proze in verzov, napisanih v Toskani na prelomu stoletja, je pozneje našel svoj vrhunec v estetiki junaške smrti v času velike vojne, ko je D'Annunzio dosegel stopnjo največje priljubljenosti med množicami vojakov zaradi svojih nepozabnih pridiganj o mučencih domovine, ki so navadnega človeka povzdigovali v nesmrtno slavo.

Ob tem velja spomniti, da je bil toskanski D'Annunzio na prelomu stoletja tisti, ki je – od *Lecturae Dantis* z dne 8. januarja 1900, s katero je s komentarjem sedme kitice *Pekla* otvoril branja v Orsanmicheleju, do znamenite ode *A Dante* v zbirki *Elettra* iz leta 1904 – obnovil Foscolo in Carduccijevo linijo, ko je poskušal vzpostaviti novo retoriko »grobov in noči«, na katero so se bolj ali manj izrecno nanašali skvadristični obredi maščevanja za padle v obdobju rdeče dveletke.²⁸ Vemo, da je »Immaginifico« v Italiji med prvimi uvedel prakse spominskih slovesnosti in poklona padlim tovarišem prek mehanizma identifikacije množice z domoljubnimi ideali, ki predstavljajo bistveno sestavino fašistične retorike. Carduccijanstvo pesnika iz Pescare je model risorgimenta prikrojilo v smislu in na način, da je služil pospeševanju procesov nacionalističnega uniformiranja s subverzivnim potencialom. To se je dogajalo ravno prek črpanja iz velikega repertoarja zbirke *Rime in ritmi*, začevši s spretno leksikalno intarzijo, ki je bila funkcionalna v kratkem stiku Dante/Carducci: od »erta rupe« (»skalnata strmina«) in drugih *loci* dantejevske pokrajine, ki naj bi jih intenzivno izkoriščala iredentistična poezija, do modulacij najbolj meditativne lirike – med avtobiografijo in zgodovino –, v katero so se dobro vključevali prostorski deiktiki, ki kažejo na Romanjo iz obdobja družine da Polenta (»ecco«, »forse qui«, »ivi«).²⁹

Croce in Ricci sta se dobro zavedala, da je mogoče Carduccija uporabiti tudi drugače – na primer v povezavi z zaščito italijanske dedi-

28 Prim. Gabriele D'Annunzio, »Nel tempio di Dante«, *Il Giornale*, (14. januar 1900), ponatis v Gabriele D'Annunzio, *Scritti giornalistici 1889–1938*, vol. II, ur. Annamaria Andreoli in Giorgio Zanetti, Milano 2003: Mondadori, 473–479; isto, Gabriele D'Annunzio, »A Dante«, v: *Laudi del cielo, del mare, della terra e degli eroi*, Vol. II, libro II – *Elettra*, illustrazioni di Alfonso de Carolis, Milano 1918: Treves, 4–9.

29 Giosuè Carducci, »La chiesa di Polenta«, v: *Poesie*, ur. Emma Giammattei, Roma 2011: Istituto della Enciclopedia italiana.

ščine –, saj sta se spominjala podpore državljanov obnovi cerkve, ki jo je spodbudila Carduccijsva pesem *La chiesa di Polenta*. Skupaj sta se trudila tudi pri obnovi in oživitvi italijanskih spomenikov pa tudi v parlamentarnem in zakonodajnem procesu, v katerem so pripravili prvi krajinski zakon v Italiji, o katerem bo govor v nadaljevanju.³⁰ Vsekakor pa vsak, ki se spominja Carduccijsvega zaključka o »uni-verzalnosti« *Komedije* v sklepnem eseju *Della varia fortuna di Dante* (»O Dantejevi razgibani usodi«), ve, da Carduccijsvega dantejevstva ni mogoče omejiti na enoznačno domoljubno ali, še huje, nacionalistično in protofašistično usmeritev.³¹

Toda prav v pompozni zasedbi Reke, »mesta žrtve«, se je uresničilo zadnje dejanje D'Annunzijevega jurišnega dantejevstva z vsemi variacijami na domovinsko mistiko domovine, ki so jih tako navdušeno sprejeli reški avantgardisti. Gre za paradigmo, ki se je spet pojavila z novo kulturno industrijo dvajsetega stoletja v nešteti ponovitvah in variacijah in ki jo ponazarja na primer tisti »osiromašeni in na melodramo zreducirani D'Annunzio«, kot je Sema Benelli označil Renato Serra.³² V »odrešenem« Trstu naj bi Benelli izkoristil svojo veliko priljubljenost in s pridom izrabil dvojno funkcijo pisatelja in vojaka ter kljuboval vladnim oblastem, ki so si prizadevale doseči težavno ravnovesje med nasprotujočimi si razredi in etničnimi skupinami. Tržaški guverner Petitti di Roreto se je v zapisu o »obravnavi slovankega elementa« pritožil, da je bil »kapitan Sem Benelli« v govoru, ki ga je imel v svojem osebem imenu v gledališču Rossetti, zagovornik tiste »politične težnje popolne nepopustljivosti v naših jadranskih prizadevanjih, ki niso v skladu s smerjo, kakršno po mojem mnenju zasleduje osrednja vlada«. ³³

Zato je razumljivo, zakaj je bil pesnik Krasa, »prepojen s krvjo« in hrepeneč po »zmagi, da bi na tržaški prst nataknil prstan Italije«, v

30 Prim. Emma Giammattei, *Paesaggi. Una storia contemporanea*, ur. Alessio D'Auria, Roma 2019: Treccani.

31 Govori o *Delle Rime di Dante Alighieri* in *Della varia fortuna di Dante*, ki so bili objavljeni v Nuova Antologia med letoma 1866 in 1867, so bili ponovno objavljeni v Studi letterari, Livorno: Vigo, leta 1874.

32 Renato Serra, *Frammenti inediti del secondo volume de "Le lettere"*, v dodatku k dokumentu Renato Serra, *Le lettere*, ur. Marino Biondi, Milano 1974: Longanesi, 169.

33 Prim. Angelo Visintin, *L'Italia a Trieste. L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia, 1918–1919*, Gorizia 2000: LEG, 148 in 157.

pesmi, kot je *L'Altare*, objavljeni prav v času, ko je Slataper padel na Kalvariji, deležen umirjene ironije vojaka Umberta Sabe, ki je čakal na odpust: »V Trstu gotovo ne bi bil deležen sprejema, kot ga je tam imel na primer Sem Benelli, bi pa bil vesel, če bi videl svoje prijatelje [...], ki so, upam, živi.«³⁴ To nezaupanje je bilo še toliko bolj pomenljivo, saj ga je izrazil pesnik, ki je na predvečer vstopa Italije v vojno kot goreč intervencionist sodeloval z Mussolinijevim *Popolo d'Italia*, zdaj pa je bil na tem, da se v zelo drugačnem razpoloženju zapre v obupano tišino svojega knjižnega antikvariata.

Zato ne preseneča, da je Marpicatijev govor na predvečer pohoda v Ronkah v mali rdeči hiši v Benetkah z delegacijo Rečanov, ki so prišli prosit poveljnika za pomoč, hkrati banalna in zgledna sinteza dannunzijevske domoljubne erotike. Naj bo klicanje »nepremagljivega junaka neba in morja, ki je z drznim vodnim razorjem svoje majhne ladje uspel porušiti lažno mejo domovine, da bi jo ponovno sestavil v resnico svetega imena Italije, posvečen zgodovinski dogodek v Dantejevem Kvarnerju, ko bo vélika mati objela to svojo predano hčer, da bi jo obdržala v večnem objemu«.³⁵

Brezobzirna uporaba tega militantnega carduccijevstva pri reškem D'Annunziu je privedla do verižne reakcije osiromašenja političnega jezika in do njegovega vse večjega razvrednotenja, ko ga je bilo kot nedejavno in zato ponovno uporabno snov mogoče reciklirati v drugih, bolj mizernih kontekstih množične družbe. Ta repertoar je navdihnil Balbove skvadraste, ki so septembra 1921 paradirali pred Dantejevim grobom. Kot vemo, je na primer bolonjski časopis *L'Assalto*, ki je že s samim naslovom želel izkoristiti krizo rdečega dveletnega obdobja, podpiral fašistično opozicijo v njenem prizadevanju, da spodkoplje politiko nacionalne pomiritve, ki jo je izvajal Duce. »Luč prihaja iz Gardoneja,« se je na Mussolinijeve ugovore odzval Grandi

34 Riccardo Cepach, ur., *Quanto hai lavorato per me, caro Fortuna! Lettere e amicizia fra Umberto Saba e Aldo Fortuna, 1912-1944*, Trieste 2007: MGS Press, 123 (gre za pismo iz Milana z dne 6. novembra 1918). O mešanih občutkih sočutja in razočaranja tržaških pisateljev med svetovnim spopadom in po njem prim. prispevek Francesco Cenetiempo in Gabriella Musetti, »Gli intellettuali giuliani nella grande guerra«, v: *Trieste 1918. La prima redenzione novant'anni dopo*, Trieste 2008: Silvana Editoriale-Comune di Trieste, Cinisello Balsamo-Trieste, 113-119.

35 Ferdinando Gerra, *L'impresa di Fiume nelle parole e nell'azione di Gabriele d'Annunzio*, Milano 1966. Longanesi, 43.

na predvečer pohoda na Ravenna. Prav z obnovitvijo tega ostanka praktičnega dannunzijanstva se t. i. *Natale di sangue* – po Nittijevih napovedih zadnje dejanje literarne afere, ki je nevarna, a vseeno obvladljiva – ni končalo v samotni Gardoneja.

Čeprav je očitno, da serijsko nasilje črnosrajčnikov zagotovo ni izhajalo iz D'Annunzia, je agresivni jezik poveljnikovih razglasov spodbudil skvadraste, ki so iskali politično legitimacijo. Tako je posmeh predstavnikom sil reda in miru ter institucijam liberalne države, ki so ga kljub cenzuri na veliko izražali časopisi, pomagal ustvariti plodna tla za skvadrizem. In tako je po pripovedovanju Roberta Vivarellija, ko je 12. septembra 1921 tri tisoč črnosrajčnikov paradiralo, stalo in klečalo pred Dantejevim grobom, skvadristično nasilje lahko potekalo brez kakršne koli možnosti posredovanja sil reda.³⁶

Tako je poklon na Dantejevem grobu upravičil nasilje skvadrastov ter pripravil teren za požig in uničenje pokrajinske konfederacije socialističnih združenj v Ravenni. Cilj akcije je bil uničiti tridesetletni konsenz, ki ga je med najemnimi kmeti v Romanji dosegel turatijevec Nullo Baldini, potem ko je bil ravno izvoljen za poslanca v Bonomijevi vladi in se je zahvaljujoč Mussolinijevi naklonjenosti rešil, tik preden je bila palača Rasponi požgana.³⁷ Gre za obred, ki izenačuje poklon na grobovih padlih v veliki vojni in poklon pesnikom nacionalnega panteona, pri čemer je najmanjši skupni imenovalac fašizem. Natančneje, grobnica Francesca Baracce v Lugu je bila točka, na kateri so se v skladu z dogovorom srečale čete iz Bologne in Ferrare, kar je bil bistven korak za hitro fašizacijo Romanje, ki je bila trdnjava socialističnih združenj ter delavskih in političnih organizacij parlamentarne in zunajparlamentarne levice.³⁸

Po Balbovem pričevanju v *Diario 1922 (Dnevnik 1922)* je bilo »poveščevanje nasilja kot najhitrejše in dokončne metode za doseg revolucionarnega cilja« z vdorom v Ravenna 12. septembra nekaj edinstvenega.³⁹ Tistega dne, se spominja, je tri tisoč moških iz fašističnih skvader

36 Roberto Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo. L'Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma. Vol. III*, Bologna 1991: Il Mulino, 286.

37 Maria Luigia Nitti Baldini in Stefano Rolando, *Il mio viaggio nel secolo cattivo*, Milano 2008: Bompiani, 14.

38 Alessandro Luparini, *Ravenna fascista. 1921–1925, la conquista del potere*, Cesena 2017: Il Ponte vecchio.

39 Italo Balbo, *Diario 1922, con 28 illustrazioni fuori testo*, Milano 1932: Mondadori, 11–13.

iz Ferrare in Bologne zasedlo romanjolsko mesto. To so bili moški, je zapisal bodoči libijski guverner iz Ferrare, »popolno nameščeni in ne nepopolno oboroženi«, ki so sodelovali v hudih nemirih malo pred volitvami spomladi 1921. Slednje so potekale usodnega 15. maja, ki je zahteval 38 mrtvih in 104 ranjene, zaradi česar je Pietro Nenni volitve, razpisane v letu Dantejeve stoletnice, označil za »peklenške«; takrat so moč obdržali socialisti in katoličani, kar je pomenilo dokončen neuspeh Giolittijeve strategije zmanjševanja pomena velikih strank.⁴⁰

Prevedel Martin Kastelic

⁴⁰ Pietro Nenni, »Le infernali elezioni del maggio 1921. La caduta di Giolitti«, v: *Il diciannovismo*, ur. G. Dallò, Milano 1962: Edizioni Avanti, 147–157; prim. Giulia Albanese, *La marcia su Roma*, Roma-Bari 2008: Laterza.

Viri in letteratura

- Albanese, Giulia. *La marcia su Roma*. Roma-Bari. 2008. Laterza.
- Balbo, Italo. *Diario 1922, con 28 illustrazioni fuori testo*. Milano. 1932. Mondadori.
- Bourdieu, Pierre. *Sistema, habitus, campo. Sociologia generale*. Vol. 2. Prev. in ur. Ciro Pizzo, Milano-Udine 2009: Mimesis.
- Bufacchi, Emanuela. »La filologia dantesca contro Croce. Tra metodo e polemicos«. V: *Pro e contro Dante. Il futuro della poesia*. Ur. E. Giammattei. Roma. 2021. Istituto della Enciclopedia Italiana. 121–198.
- Capitelli, Giovanna. »Arte e restauri nell'Italia francescana del centenario (1926)«. V: *San Francesco d'Italia: Santità e identità nazionale*. Ur. T. Calì in R. Rusconi. Roma. 2011. Viella.
- Caretti, Lanfranco. »Dantismo fiorentino« [1968]. V: *Antichi e moderni. Studi di letteratura italiana*, ur. L. Caretti. Torino. 1976. Einaudi. 297–312.
- Cenetiempo, Francesco, Gabriella Musetti. »Gli intellettuali giuliani nella grande guerra«. V: *Trieste 1918. La prima redenzione novant'anni dopo*. Avtorji: Trieste-Cinisello Balsamo. 2008. Silvana Editoriale-Comune di Trieste. 113–119.
- Cepach, Riccardo, ur. *Quanto hai lavorato per me, caro Fortuna! Lettere e amicizia fra Umberto Saba e Aldo Fortuna, 1912–1944*. Trieste. 2007. MGS Press.
- De Gregori, Luigi. La Torre Anguillara e la casa di Dante. *Bollettino dell'Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte II* (1928): 111–116.
- Diritti delle coscienze e difesa delle libertà: Ruffini, Albertini e il Corriere 1912–1925*. Ur. Margiotta Broglio, Francesco. Milano. 2011. Fondazione Corriere della Sera. 113–138.
- Di Paola Dollorenzo, Gabriella. Il sesto centenario dantesco (Bollettino del comitato cattolico per l'omaggio a Dante Alighieri): riflessione morale ed esperienza estetica. *Rivista di letteratura italiana XXIII*, 1–2 (2005): 221–223.
- Ferrucci, Erminio M. *Il Palazzo della Provincia di Ravenna. Suggestioni di un percorso d'architettura*. Ur. Gabriele Albonetti. Ravenna. 1997. Longo.
- Gerra, Ferdinando. *L'impresa di Fiume nelle parole e nell'azione di Gabriele d'Annunzio*, Milano. 1966. Longanesi.
- Il Romanzo di Napoli, Geografia e storia della letteratura nel XIX e XX secolo*. Ur. Giammattei, Emma. Napoli. 2003. Guida.
- Koselleck, Reinhart. *Futuro Passato. Per una semantica dei tempi storici*. Bologna. 2007. Clueb.
- Luparini, Alessandro. *Ravenna fascista. 1921–1925, la conquista del potere*. Cesena. 2017. Il Ponte vecchio.
- Nenni, Pietro. »Le infernali elezioni del maggio 1921. La caduta di Giolitti«. V: *Il diciannovismo*. Ur. G. Dallò, Milano 1962: Edizioni Avanti. 147–157.
- Nitti Baldini, Maria Luigia, Stefano Rolando. *Il mio viaggio nel secolo cattivo*. Milano. 2008. Bompiani.
- Ojetti, Ugo. *I monumenti italiani e la guerra, a cura dell'Ufficio speciale del Ministero della Marina*. Milano. 1917. Alfieri & Lacroix.

- Ojetti, Ugo. *I taccuini. 1914-1943*. Predgovor in ur. Bruno Pischcedda. Torino. 2019. Arago.
- Onofri, Nazario Sauro. *I giornali bolognesi nel ventennio fascista*. Bologna. 1972. Tipografia Moderna.
- Ruffini, Francesco. »Italia e Vaticano: la pregiudiziale, Corriere della Sera, 7. settembre 1921«. V: *Diritti delle coscienze e difesa delle libertà: Ruffini, Albertini e il «Corriere» 1912-1925*. Ur. F. M. Broglio. Milano. 2011. Fondazione Corriere della sera. 157-167.
- Ruffini, Francesco. »Dante e il protervo decretalista innominato«. V: *Memorie della Reale Accademia delle scienze di Torino*. S. II., t. LXVI. Torino. 1922. Dalla stamperia reale. ??
- Ruggiero, Nunzio. Croce e il centenario dantesco del 1921. *Antichi Moderni. Gli apporti medievali e rinascimentali all'identità culturale del Novecento italiano* (2015): 36-39.
- Sberlati, Francesco. *Filologia e identità nazionale. Una tradizione per l'Italia unita (1840-1940)*. Palermo. 2011. Sellerio.
- Scorrano, Luigi. La Società Dantesca Italiana e la Casa di Dante in Roma. *Otto-Novecento XVIII* (1994): 61-71.
- Serra, Renato. *Frammenti inediti del secondo volume de «Le lettere»*. V dotatku k dokumentu Renato Serra, *Le lettere*. Ur. Marino Biondi. Milano. 1974. Longanesi.
- Sorel, Georges. *Lettere a Benedetto Croce*. Ur. Salvatore Onufrio. Bari. 1980. De Donato.
- Taddei, Maurizio. »I profeti della stirpe« [1904]. V: *La cultura italiana del '900 attraverso le riviste: «Leonardo», «Hermes», «Il Regno»*. Ur. Delia Castelnuovo Frigessi. Torino. 1977. Einaudi.
- Tavoni, Mirko. »Dantismo cattolico fra Otto e Novecento nella Biblioteca del Cardinale Pietro Maffi«. V: *Pietro Maffi Arcivescovo di Pisa (1903-1931)*. Ur. G. Rossetti et al. Pisa. 2012. Pisa University Press, 199-209.
- Tellini, Gino. »Aspetti della cultura letteraria a Firenze nel secondo Ottocento«. V: *Studi di letteratura italiana in onore di Francesco Mattesini*. Ur. E. Elli in G. Langella. Milano. 2000. Vita e Pensiero, 257-303. [Ponatis v: Gino Tellini. *Filologia e storiografia. Da Tasso al Novecento*. Roma. 2002. Edizioni di Storia e Letteratura, 271-320.]
- Treccani, Gian Paolo. *Monumenti e centri storici nella stagione della Grande guerra*. Milano 2015. Franco Angeli.
- Valesio, Paolo. Dante e d'Annunzio, D'Annunzio a Yale, Atti del Convegno (Yale University 26-29 March 1988). *Quaderni dannunziani* 3-4 (1988).
- Vallone, Aldo. *La critica dantesca nel Novecento*. Firenze. 1976. Olschki.
- Visintin, Angelo. *L'Italia a Trieste. L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia, 1918-1919*. Gorizia. 2000. LEG.
- Vivarelli, Roberto. *Storia delle origini del fascismo. L'Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma*. Vol. III. Bologna. 1991. Il Mulino.